

EWALD ENGELEN

ALS ZELFS ZIENERS ZICH BLIND STAREN

Recensie van: A. Hemerijck, B. Knapen en E. van Doorne (red.) (2009) *Aftershocks. Economic crisis and institutional choice*. Amsterdam: AUP, 283 p.

Krisis, 2010, Issue 1
www.krisis.eu

In ruim dertig jaar tijd heeft de WRR een roestvrijstalen reputatie weten op te bouwen. Soms provocerend, soms doelbewust genegeerd, soms visionair, soms technocratisch, soms invloedrijk en soms ook niet, maar altijd beleidsrelevant en altijd hecht doortimmerd (en daardoor ook altijd veel te dik), is de WRR met zijn gevraagde en ongevroegde adviezen een baken in beleidsmakend Nederland geworden. Uit eigen ervaring weet ik dat ten burele van de raad al enige jaren wordt nagedacht over alternatieve media voor het opiniërende werk dat de raad doet. Jarenlang waren papieren rapporten en verkenningen, naast informele seminars en conferenties, de enige poorten waarlangs de wijsheid van dat collectieve brein de Nederlandse samenleving bevruchtte. Sinds enige jaren is er daarnaast een jaarlijkse lezing, en meer en meer zochten de projectgroepen die veel van het eigenlijke werk doen via interviews en opiniebijdragen de weg naar een breder publiek, maar dat was het dan ook. In een context van ontleding, fragmentatie van de publieke ruimte en internationalisering van de beleidsarena is dat onvoldoende, zo besepte ook de raad. Het antwoord is geweest om te experimenteren met samenwerking

met televisiemakers, Engelse vertalingen van internationaal relevante publicaties te verzorgen en, zoals rond het laatste rapport over ontwikkelingssamenwerking, contacten te zoeken met bloggers en discussiesites op internet. De raad beseft dondersgoed dat degelijk denkwerk en doortimmerde rapportage op zichzelf niet voldoende zijn om gehoord te worden en dat beleidsambtenaren steeds minder gevoelig zijn voor de directe confrontatie met een pil van ver boven de 300 pagina's maar pas gaan lezen als er rond een rapport een zekere *buzzis* ontstaan.

In deze verjonging van vormen en beelden past zeker ook de vorig jaar gepubliceerde interviewbundel *Aftershocks*, onder redactie van (inmiddels voormalig) directeur Anton Hemerijck, raadslid Ben Knapen en raadsadviseur van AZ Ellen van Doorne, die gaat over de vraag wat de oorzaken zijn geweest voor de crisis van 2007-2009, welke lessen eruit getrokken kunnen worden, en wat de meest waarschijnlijke toekomstscenario's zijn. Na een uitvoerige inleiding van de hand van Anton Hemerijck die de crisis van 2007 plaatst in een historische lijn die à la Karl Polanyi wordt gekenmerkt door ten minste drie 'grote transformaties' (het ontstaan van een marktsamenleving in de negentiende eeuw, de fascistische en keynesiaanse correctie daarop sinds 1929 en een wende naar meer markt vanaf 1979), volgen 24 korte interviews met wetenschappers, opiniemakers en oud-politici van wereldfaam, die lezen als evenzovele mini-essays doordat de redacteuren hebben gekozen voor geaccordeerde gesprekken waar de vragen uit zijn verwijderd. Het gaat dan om mensen als Willem Bouter, Paul de Grauwe, Fritz Scharpf, Amitai Etzioni, Dani Rodrik, Barry Eichengreen, Stephen Roach en, *last but not least*, Helmuth Schmidt en Jacques Delors. De vraag waarmee de redacteuren op pad zijn gegaan ligt vervat in de titel van de bundel: is de crisis van 2007-2009 net zo'n 'schok' als bijvoorbeeld de crisis van 1929 en kunnen we dus net zo'n paradigmawisseling als toen verwachten, dat wil zeggen: van een heilig vertrouwen in de heilzame werking van de markt naar een herwaardering van de staat en gereguleerde markten?

Indrukwekkend aan de bundel is de extreem korte productietijd, gecombineerd met de kwaliteit van de geïnterviewden. Het is een buitengewoon compliment aan de status van de WRR en de reputatie van de leden en staf dat het redactionele team er in zo'n korte tijd in is geslaagd zo'n

uitgelezen gezelschap te spreken te krijgen. En het is illustratief voor de verjongende ambitie van de WRR dat de bundel meteen al in het Engels is uitgebracht; terecht meent de WRR dat de bundel qua inhoud en urgentie Nederland overstijgt. Ik ben benieuwd of de WRR er ook in slaagt de bundel ook buiten Nederland gerecenseerd te krijgen. Zoals iedere auteur weet, is dat in belangrijke mate afhankelijk van bevriende recensenten en redacteurs en vereist dat in dit geval dus een internationaal netwerk. Minder opgetogen ben ik over de inhoud, maar dat ligt niet zozeer aan de kwaliteit van het gebodene als wel aan het pessimisme dat de bundel zijns ondanks uitstraalt. Ik zal dat beneden uitleggen.

Thema's

In een van zijn zaterdagse columns in *NRC Handelsblad* suggereerde Marc Chavannes in de context van een analyse van het werk van de commissie-De Wit die eind januari/begin februari 2009 een parlementair onderzoek naar de oorzaken van de crisis deed, dat het tweede deel van de opdracht, namelijk aanbevelingen doen over hoe Nederland sterker uit de crisis tevoorschijn zou kunnen komen, gewoon kon worden overgekalkt uit *Aftershocks*. Wat zijn de lessen die de commissie-De Wit uit *Aftershocks* zou kunnen trekken? Ik loop hier niet alle individuele bijdragen langs maar zal een vijftal terugkerende aanbevelingen bespreken.

De bundel is thematisch gegroepeerd rond de vraag of de crisis van 2007-2009 inderdaad de geschiedenisboeken zal ingaan als de vierde 'grote transformatie' binnen tweehonderd jaar. Hemerijck schetst in zijn introductie kort de West-Europese institutionele geschiedenis sinds de Tweede Wereldoorlog en presenteert op basis daarvan de laatste crisis als een meerdimensionaal collectief falen dat lijkt te wijzen op de noodzaak van het opnieuw institutioneel inbedden van het mondiale kapitalisme. Hemerijck is voorzichtig ten aanzien van de vraag of dat ook gaat lukken en gebruikt veelvuldig termen als 'lijkt' en 'schijnt' en postuleert niet een vierde transformatie maar presenteert deze als mogelijkheid, als vraag die aan alle geïnterviewden is meegegeven. Vervolgens zijn de mini-essays van de gesprekspartners geordend rond vijf deelvragen: diagnose (wat is er

gebeurd?), binnenlandse beleidsruimte (wat kunnen we doen?), de ideologische effecten van de crisis (wat betekent de crisis voor het neoliberalisme?), een nieuw mondiaal contract (hoe te zorgen voor betere internationale coördinatie?) en de toekomst van Europa (wat betekent de crisis voor de EU?). Uiteraard laten de geïnterviewden zich niet zo gemakkelijk classificeren en bevatten de essays ook uitspraken over onderwerpen die eigenlijk in andere delen van het boek thuishoren.

Ondanks de diversiteit aan schrijvers en de lichtelijk gekunstelde groepering van de geïnterviewden laten zich in het boek, analoog aan de opzet, vijf thema's ontwaren die bij veel van de geïnterviewden terugkeren. Dat is ten eerste de notie dat de crisis de noodzaak van meer marktregulering heeft aangetoond, ten tweede het intellectuele karakter van de crisis, ten derde dat een nieuw metanarratief nodig is, ten vierde dat meer leiderschap is vereist en ten vijfde dat er andere maten en criteria van sociaal-economisch succes moeten worden gebruikt dan de smalle notie van economische groei die nu domineert. Hieronder loop ik deze punten een voor een langs.

Te veel markt

Is de crisis veroorzaakt door te weinig regulering? Volgens Scharpf, Delors en Ben Knapen in zijn nabeschouwing wel, en ook andere auteurs schieten soms in dit binaire perspectief dat binnen Academia al geruime tijd onder vuur ligt. De crisis heeft volgens deze auteurs onomstotelijk bewezen dat het ongereguleerde kapitalisme van Anglo-Amerikaanse snit onhoudbaar is. Wat deze auteurs daarmee reproducen is een beeld van de politiek-economische werkelijkheid waarin staat en markt als communicerende vaten fungeren. De terugtrekkende overheid van de jaren tachtig en negentig heeft in dit narratief te veel ruimte gelaten aan de markt, waardoor ondernemingen en huishoudens hun handelingen te veel hebben laten leiden door winstbejag op de korte termijn. Daardoor is de bredere sociale context uit beeld verdwenen en hebben ondernemingen te weinig rekening hoeven houden met de langetermijnconsequenties van hun beslissingen.

Hoe overtuigend dit verhaal op het eerste gezicht ook is, er zijn veel empirische observaties die hier niet mee stroken. Amerikaanse financiële markten, bijvoorbeeld, voldoen in het geheel niet aan het beeld van vrije markten dat door deze auteurs wordt opgeroepen. Geen markt zo gereguleerd als de Amerikaanse effectenmarkt. En ook banken hebben in de Verenigde Staten met meer toezichthouders te maken dan in Europa, en dat – te veel regulering of inconsistente regulering – is volgens sommigen de eigenlijke oorzaak van de crisis. De les is dat generieke markten niet bestaan. Wel specifieke markten waar specifieke actoren onder specifieke voorwaarden specifieke transacties mogen verrichten. Het punt hiervan is dat de crisis niet zozeer veroorzaakt lijkt te zijn door te weinig regulering, maar door foutieve, incoherente of onvoldoende gesanctioneerde regulering. Dat betekent dat de oplossing niet bestaat uit een staat die zich eenvoudigweg opnieuw moet laten gelden, maar uit de veel lastigere vraag hoe in de toekomst wel effectief gereguleerd kan worden. Vereist dat nieuwe regels, nieuwe bevoegdheden, een groter of beter controleapparaat, meer geld, een ander regulerend landschap, meer internationale coördinatie, een internationale toezichthouder? Dat zijn de vragen die politici en beleidsmakers de komende jaren moeten beantwoorden, en een perspectief van meer staat en minder markt is ten enenmale ontoereikend om hen daarbij te helpen.

In het vergelijkend institutionalisme waarin bijvoorbeeld ook Hemerijck zijn internationale sporen heeft verdiend, is al geruime tijd een ‘culturele wending’ gaande. De gedachte dat institutionele veranderingen simpelweg worden afgedwongen door veranderende omstandigheden (een hogere olieprijs, vergrijzing, kapitaalvlucht) die nieuwe eisen stellen waaraan instituties zich als vanzelf aanpassen, is geleidelijk aan ingeruild voor het inzicht dat ideeën en politieke entrepreneurs een eigenstandig effect kunnen hebben op wijzigingen in het institutionele raamwerk. Oftewel, institutionele verandering is meer politiek project dan sociologisch proces. De totstandkoming van de Europese Unie bijvoorbeeld is niet te begrijpen zonder te kijken naar de rol van een selecte groep Franse technocraten (waaronder Delors) met een uitgesproken Europese visie op mondialisering. Hetzelfde geldt voor de transformatie van de Europese verzorgingsstaten na de jaren zeventig onder invloed van een bonte lappendeken aan politiek-economische ideeën, die lang was beheerd en

gekoesterd door een klein aantal schimmige denktanks (de Mont Pelerin Society), die we later zijn gaan aanduiden als neoliberalisme. Vrijwel alle geïnterviewden zien de crisis ook (en sommigen vooral) als een intellectuele crisis. Eichengreen heeft het over *knowledge failure*; De Grauwe spreekt van een *crisis of academia*; Suzanne Berger heeft het over *the intellectual failure of Varieties of Capitalism* en Helmuth Schmidt spreekt van een *lack of ideas*. De crisis duiden als het failliet van het neoliberalisme is een ding, suggereren wat de leidraad voor morgen moet zijn is een ander.

Groot verhaal

Dat brengt mij bij de derde rode draad: de noodzaak om een nieuw ‘groot verhaal’ te munten. Het is de geïnterviewden en de redacteuren niet aan te rekenen – ga er maar aan staan: zomaar een nieuw richtinggevend verhaal uit je mouw schudden dat niet lijkt op het gebazel van Vrouwtje Piggelmee – maar juist op dit punt stemt de bundel somber. Heb je een verzameling van 24 visionairs bij elkaar gebracht in een band, geeft de een na de ander blijk van grote intellectuele schroomvalligheid als het gaat om het richtinggevende verhaal van morgen. Uitmuntende analyses (op bovengenoemd bezwaar na) van wat er mis is gegaan en wat dat voor ons collectieve verhaal betekent, maar zeer weifelend en bedeesd als het gaat om wat dat verhaal moet gaan vervangen. Leiderschap is nodig, visie, een nieuw schragend narratief, een nieuw evenwicht tussen vrijhandel en binnenlandse beleidsruimte, maar veel verder komt de bundel niet.

Al even machteloos doet de roep om leiderschap aan. Met name Schmidt en Delors berispen de huidige generatie politici voor hun onverhulde nationalisme dat wat hen betreft tevens onverhuld kortzichtig is. Schmidt wordt een stuitend gebrek aan moed en visie gewaar en roept politici op het tij te keren voor het te laat is. Ook Delors ziet dat Europa staat voor de keuze tussen nederlaag en overleven, stelt dat dat laatste alleen kan met meer internationale samenwerking en constateert dat dat visionaire politici vereist die er niet zijn. Verrassenderwijs vestigt hij daarbij zijn hoop niet primair op grote landen als Frankrijk en Duitsland maar juist op die

andere grondleggers van de EU: België, Nederland en Luxemburg. Ik ben benieuwd hoe zijn oordeel over Van Rompuy zou luiden, die ten tijde van het interview nog niet in beeld was als Europresident. En ik vraag mij ook af wat de heren zouden hebben gevonden van het Griekse drama dat zich momenteel voltrekt. Nog afgezien van het hoge 'Tom Poes verzin een list'-gehalte van het morele appel van Schmidt en Delors, beklijft je als lezer toch ook het gevoel dat hun oordeel over de huidige generatie politici deels is ingegeven door een zekere zelfgenoegzaamheid over het eigen politieke verleden.

Dan het laatste weerkende thema: de behoefte aan een bredere set van indicatoren om sociaaleconomische prestaties te meten dan het smalle criterium van economische groei *sec*. Dit is een thema dat momenteel een politieke hoogconjunctuur kent. Sarkozy presenteerde een aantal maanden terug vol trots het werk van een door hem ingestelde commissie onder leiding van de economen Joseph Stiglitz en Amartya Sen, die uitvoerige statistische voorstellen heeft gedaan voor de operationalisering van wat ik hier gemakshalve een breed welvaartsbegrip noem. Het idee mag op brede internationale weerklank rekenen, waarbij wel moet worden aangekend dat die weerklank vooral uit Europa afkomstig is en veel minder uit ontwikkelende economieën als China, Brazilië en India (rara hoe kan dat). Ook in Nederland is er groeiende steun voor. Hier te lande maakt querulant Heertje zich er al jaren sterk voor, brak Bos er in zijn Den Uyl-lezing onlangs een lans voor, en is ook GroenLinks ervan gecharmeerd. In *Aftershocks* toont tweederde van de geïnterviewden zich er een voorstander van, waarbij ik mij als lezer wel afvroeg of dat spontaan was of dat het hen in de mond was gelegd door de interviewers die dat dan kennelijk zelf als een aantrekkelijke optie zien.

Kanttekeningen

Ik heb geen bewaren tegen het idee als zodanig maar plaats wel kanttekeningen bij de effectiviteit en de uitvoerbaarheid ervan. Om met het laatste te beginnen: het systeem van nationale rekeningen dat als input fungeert voor enkele cijfers van het Bruto Nationaal Product, zoals recent

sociologisch onderzoek leert, het resultaat van een lange en nimmer eindigende geschiedenis van institutiebouw en de politieke *Seelenmassage* die dat vereist. Het vereist een lokaal apparaat van dataverwerking, een nationaal apparaat van databewerking en -opslag en een internationaal apparaat voor de onderlinge harmonisatie van nationale data. Het hoeft geen betoog dat deze infrastructuur niet van de ene op de andere dag uit de grond kan worden gestampt, en dat het niet gemakkelijk zal zijn om internationale overeenstemming te bereiken over wat de relevante indicatoren zijn, hoe ze moeten worden berekend en wat de onderliggende datagrondstof moet zijn. Zeker als we beseffen dat nationale scores fungeren als stijlbloempjes in een politieke retoriek die zowel binnenlandse als buitenlandse doelen dienen, past scepsis over de spoedige realiseerbaarheid van internationale overeenstemming over de operationalisering van een breed welvaartsbegrip.

Veelzeggend in dit verband zijn de uitlatingen van Delors die zonder dat te bedoelen stelt dat zo'n breder welvaartsbegrip zou kunnen dienen om het Europese electoraat te verzoenen met een toekomst van economische krimp en soberheid. Dat is, maar dit terzijde, mijns inziens tevens de verklaring voor de grote Europese en de geringe Aziatische aandacht voor zo'n breed welvaartsbegrip; optimistische landen hebben er geen behoefte aan, landen die neergang vrezen hopen zo nog even de verwachtingen van hun electoraat te kunnen bevredigen. Dat bleek expliciet tijdens de presentatie van het Stiglitz/Sen-rapport. Sarkozy verheelde zijn politieke bijbedoelingen niet toen hij liet doorschemeren dat Frankrijk met zo'n breed welvaartsbegrip beter zou scoren dan de VS. Door de zaak bij voorbaat zo in de politieke hoek te drukken, stijgen de kansen voor de serieuze bouw van een bredere statistische database echter niet.

Mijn tweede bezwaar is fundamenteeler van aard. In de nieuwe subdiscipline die zichzelf ooit met de naam Social Studies of Finance betogen auteurs als Donald MacKenzie en Michel Callon al geruime tijd dat economische theorieën, mathematische formules, statistische conventies en rekenvoorschriften 'performatieve' effecten hebben. Daarmee bedoelen zij dat deze technieken het handelen van actoren zodanig sturen dat de werkelijkheid die deze handelingen gezamenlijk 'produceren' gaat lijken op de werkelijkheidsassumpties die aan de sturende technieken ten

grondslag liggen. In de woorden van MacKenzie: economische theorieën zijn geen camera's maar machines, en wel: werkelijkheidsproducerende machines. Filosofen zullen in deze ontologische privilegiëring van het raamwerk, *frame*, paradigma of perspectief een mix ontwaren van foucaultiaanse machtsanalyse (het discours 'produceert' machtsrelaties en identiteiten) en pragmatische wetenschapsopvattingen (het gaat er niet om of een theorie een juiste representatie van de werkelijkheid is maar of zij werkt, dat wil zeggen: de effecten produceert die zij voorspelt). Impliciet onderschrijven de voorstanders van een breed welvaartsbegrip deze performativiteitsstelling. Net zoals de crisis is veroorzaakt door een kortzichtige oriëntatie op een smalle notie van economische groei, bankiers werden gedreven door bonusmaximalisatie en banken door aandeelhouderswaardemaximalisatie, zo schuilt ook de oplossing in andere maatstaven voor prestaties, ongeacht of het nu om individu, onderneming of nationale economie gaat. Zo luidt althans de redenering van de performativiteitsadepten.

Praktische bezwaren

Het probleem met deze diagnose (en de voorgestelde remedie) is dat ze te simpel is en onvoldoende recht doet aan de meerlagigheid van onze werkelijkheid. Zoals tussen droom en daad wetten en praktische bezwaren staan, zo staan tussen beeld en handeling sentimenten, razernijen, verliefdheden, relaties en een praxeologie die zelf de historische resultante is van nieuwe en oude conventies die in hun interactie met een niet-discursieve werkelijkheid hun effectiviteit hebben bewezen. Met andere woorden, het handelen van economieën, ondernemingen en individuen (en van 'handelen' kan eigenlijk alleen in de laatste twee gevallen worden gesproken) is maar zeer ten dele het effect van de meeteenheid die toevallig in de mode is. Handelaren, bijvoorbeeld, blijken maar beperkt beïnvloed door de theorema's die volgens MacKenzie moderne financiële markten hebben 'gemaakt'. In plaats daarvan gebruiken ze een staalkaart aan beleggingsstrategieën (fundamentele analyse, omgevingsanalyse, *chart reading* etc.) die lang niet allemaal mathematisch gefundeerd zijn

en waar ze op basis van hun getrainde intuïtie (*Keynes' gut feeling*) uit selecteren. Dat geldt eveneens voor ondernemingen.

Als het gaat om nationale economieën is het sturende effect van statistische categorieën nog veel problematischer. Wie meent dat de categorieën waarmee staten de economische prestaties van hun onderdanen meten bepalen wat die onderdanen doen, snapt weinig van de complexiteit van onze economische werkelijkheid en overschat het effect van staten op economische activiteiten. Nationale statistieken zijn geen machines, noch zijn het camera's die waarheidsgetrouwe plaatjes van de economische werkelijkheid maken. Veeleer zijn het elektrische ogen die een signaal produceren wanneer iemand beweegt. Je weet dan dat iemand bewoog, maar je weet niet wie en ook niet waarom. De relatie tussen cijfer en werkelijkheid is op geaggregeerd niveau altijd problematisch, hoewel de mate waarin dat zo is van land tot land en van sector tot sector varieert. De Griekse data, bijvoorbeeld, zijn onbetrouwbaarder (leert de eurocrisis) dan de Nederlandse, en de data over de automobielandustrie zijn betrouwbaarder dan die over de mondiale derivatenmarkt. Kort en goed: als oude statistische conventies ons gedrag maar in beperkte mate hebben bepaald, zullen nieuwe statistische conventies ons gedrag eveneens maar in beperkte mate sturen. En daarmee is de grondslag onder het enthousiasme voor het brede welvaartsbegrip goeddeels weggeslagen. Wie te veel vertrouwen stelt in nieuwe categorisering en bezondigt zich aan 'metrisch fetisjisme' en dat lijkt me geen goed richtsnoer voor beleid.

Hoe dan wel?

Al met al een indrukwekkende bundel met een indrukwekkende lijst van geïnterviewden maar waarvan de boodschap somber stemt: veel 'Tom Poes' en 'Vrouwetje Piggelmee', en ook veel 'fetisjisme'. Oftewel, ook de zieners weten het niet. Is dat hen aan te rekenen? Zonder hier nu te willen suggereren dat ondergetekende het als geïnterviewde beter zou hebben gedaan dan degenen die nu de bundel vullen, heb ik wel een aantal zaken gemist. Ten eerste de onvermijdelijke transformatie van de industriële uitkeringsstaat die in Europa domineert in een postindustriële dienst-

verlenende staat, die vooral activeert en mobiliseert, en het globaliseringsmoeie Europese electoraat via forse investeringen in menselijk kapitaal (*human capital*) een nieuw perspectief op bescherming en voorspoed biedt.

Ten tweede het afbouwen van de afhankelijkheid van het vergrijzende Europa van Amerikaanse financiële markten voor liquiditeit en rendement. De grondoorzaak van de crisis is uiteindelijk onvoldoende diversificatie van beleggingen geweest. Mondiaal stroomde al het overtollige kapitaal naar de enige markten die diep en groot genoeg waren om de honderden miljarden te absorberen, namelijk de Amerikaanse obligatie- en derivatenmarkten. Niet alleen was deze onuitputtelijke vraag naar liquide financiële producten een van de voornaamste drijfveren achter de eindeloze stroom van financiële innovaties waar we de afgelopen vijftien jaar mee zijn overspoeld, ook onttrok het kapitaal aan regio's, sectoren en potentiële beleggingsobjecten waar het sociaaleconomisch nut op de langere termijn groter van zou zijn geweest dan de verpakte Amerikaanse hypotheek waar het nu heen ging. De vraag is onder welke voorwaarden Amerikaanse en Europese beleggers bereid zijn te investeren in materiële infrastructurele projecten in regio's als Zuidoost-Azië, Afrika, het Midden-Oosten en Latijns-Amerika. En hoe we deze voorwaarden kunnen realiseren.

Ten slotte ontbreekt een pleidooi voor nieuwe bescheidenheid. Ook al suggereert de crisis het intellectuele failliet van een verhoogde staat op argwaan van de staat en overschatting van de markt, een eenvoudige omkering van deze hiërarchie zou een desastreuze gevolgtrekking zijn. In een sterk internationaal vervlochten wereld die wordt gekenmerkt door een grotere dynamiek dan ons conceptueel instrumentarium aankan, is zekerheid, almacht, alwetendheid en centralisme een verleidelijke maar funeste illusie. Staten en suprastaten moeten ervoor waken zich niet belangrijker voor te doen dan ze zijn en de burger geen schijnzekerheden voor te toveren. Die nieuwe bescheidenheid zou moeten leiden tot het identificeren van kerntaken – en wat mij betreft is dat het garanderen van kansengelijkheid via uitmuntend funderend onderwijs en het geven van minimale en conditionele (plicht tot participatie) bestaansgaranties – en het resoluut verwerpen van verdere verantwoordelijkheden. Burgers en

bedrijven zouden zo meer middelen in eigen zak houden om zelf op maat gesneden oplossingen te vinden voor de specifieke wensen die zij op verschillende momenten van hun leven hebben. En de overvraagde staat zou zo zichzelf ontlasten en daarmee menskracht en middelen kunnen vrijmaken voor de opdracht waar de eenentwintigste eeuw hem voor stelt: hoe de eigen burgers voor te bereiden op een waarlijk mondiale economie?

Ewald Engelen is als hoogleraar financiële geografie verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.